

Az elektronikus szürke irodalom új formái, témái és felhasználása

Dobó Katalin

A következő három tanulmány a Magyar Könyvtárosok Egyesülete Társadalomtudományi Szekciója által szervezett „Szürke irodalom – a jelen-ségről és jövőjéről az elektronikus környezetben” c. konferencián (Budapest, 2000. november 14.) elhangzott előadások szerkesztett változata.

A szürke irodalom új formáiról és tartalmáról szólva nem lehet elkerülni magának a fogalomnak a definícióját. Az utóbbi két évtized nemzetközi irodalmában tallózva az alábbi meghatározásokat találjuk:

„Olyan anyagok, melyek a szokásos kereskedelmi kiadói csatornákon kívül jelennek meg, ezért nehezen hozzáférhetőek... A szürkeség mértéke változó.” (Japán, 1984)

„Nem üzleti célú, könyvterjesztésbe nem kerülő, korlátozott számban megjelent kiadványok, amelyeket nemzeti bibliográfiákban nem regisztrálnak, bibliográfiai adataik pedig hiányosak” (Norvégia, 1986)

„A szürke irodalomhoz tartozik minden olyan dokumentum, függetlenül a közvetítő médiától, amely a kiadás és a terjesztés szokásos csatornáit elkerüli.” (Kanada, 1989)

„A nem-hagyományos, vagy szürke irodalom olyan irodalom, amely általában nem elérhető a kereskedelmi terjesztési csatornákon, s amelyet nehéz megtalálni.” (INIS, 1993)¹

Mindegyik meghatározásban előfordul két közös elem: a szürke irodalom nehezen hozzáférhető és kívül marad a kereskedelmi kiadási-terjesztési hálózaton. Az 1997-es luxemburgi, 3. nemzetközi konferencián a szürke irodalomról elfogadott definíció viszont már nem tartalmazza a nehéz hozzáférést, mint a szürke irodalom kritériumát.

A meghatározás nehézsége valószínűleg abban rejlik, hogy a szürke irodalmat nem önmagában, hanem a hagyományos irodalomhoz viszonyítva írják le. Így ugyanaz a dokumentum akár országonként változóan minősülhet szürke avagy hagyományos irodalomhoz tartozónak, az adott terjesztési és könyvtári rendszer fejlettségi szintje alapján. Az

alábbi dolgozatban hivatkozott felméréseket és kezdeményezéseket elsősorban angolszász, részben nyugat-európai szakirodalomból idézem.

Mint látni fogjuk, az utóbbi évek erőfeszítései nyomán a tudományos és gazdasági értékkel bíró szürke műfajok nyilvántartása és hozzáférhetősége sokat javult. Ugyanakkor az interneten újonnan felbukkant számtalan kiadó anyagában rendkívül nehéz eligazodni, ezeknek sem számbavétele, sem archiválása nem megoldott.

Több fázist szoktak megkülönböztetni a szürke irodalom életében. Az első időszakot a kormányzati és tudományos intézetek, az üzleti élet szereplői által kibocsátott dokumentumok átláthatatlan tömege jellemezte, amelyek aztán tipográfiaiilag, témájukban és műfajilag is elkülönültek. Egy későbbi szakaszban nemzeti és nemzetközi szinten szabályozták ezeknek a dokumentumoknak a számbavételét, ekkorra tehető a szabványok és speciális tezauszok megjelenése. Miután a szürke irodalom jelentősége, nem utolsósorban az internetnek köszönhetően megnőtt, rendszeressé váltak a szürke irodalomról tájékoztató kiadványok, megjelentek a szürke irodalom keresésére alkalmas adatbázisok, s a szürke irodalom az információtudomány önálló fejezetévé vált. A kutatások nemzetközi fórumai a 2000-tól megjelenő *International Journal on Grey Literature* (<http://www.mcb.co.uk/ijgl.htm>), illetve a *GreyNet* (*Grey Literature Network Service*) által 1993 óta két évente megrendezett nemzetközi konferenciák.

A szürke irodalomnak jól szervezett dokumentumszolgáltató rendszere és központjai alakultak ki: a BLDSC (British Library Document Supply Centre, <http://www.bl.uk/services/bsds/dsc/>) az Egyesült Királyságban, az INIST (Institut de l'Information Scientifique et Technique, <http://www.inist.fr/>) Franciaországban, az NTIS (National Technical Information Service, <http://www.ntis.gov/>) az Egyesült Államokban és a JST (Japan Science and Techno-

logy Corporation, <http://www.jst.go.jp/EN/>) Japánban.

Az elektronikus szürke irodalom robbanásszerű növekedésével a probléma sokszor nem az, hogyan érhetünk el egy adott dokumentumot, hanem az, hogyan szerezhethetünk tudomást magának a forrásnak a létezéséről. Ezért a szürke irodalom adatbázisai javarészt egy-egy tudományterületen vagy nagyobb témakörön belül szerveződnek. A *GL-Compendium* (<http://www.mcbup.com/glc/Pages/WelcomePage.asp>) például a gazdasági és üzleti szürke irodalom lelőhelyeinek adatbázisa. Az oktatás és neveléstudomány irodalmát teszi hozzáférhetővé az egyesült államokbeli *ERIC* (Educational Resources Information Center, <http://www.accesseric.org/home.html>) adatbázisa, amelyből – új szolgáltatásként – a keresett dokumentum más nyelvekre fordítva is megrendelhető. Ugyancsak az oktatással foglalkozó preprinteket, konferencia anyagokat, elektronikus szövegeket kínálja az *Education-line*, a leedsi egyetem adatbázisa (<http://www.leeds.ac.uk/educol/>), mely az *Electronic Libraries* program támogatásával készült. Ez utóbbi adatbázisból ingyen tölthetők le a dokumentumok.

A hivatkozási és idézettségi mutatók igazolják a tudományos szürke irodalom térhódítását. Minél empirikusabb, gyakorlatibb jellegű egy tanulmány, annál több a benne felhasznált szürke irodalom, míg az elméleti írásokra ez kevésbé jellemző. Egy 1993-as becslés szerint a szürke irodalom mennyisége 3-4-szerese a hagyományos, ill. az üzleti céllal készült kiadványokénak.²

Az elektronikus szürke irodalom műfajilag sokkal változatosabb a hagyományosnál. Példaként említhetnénk az internetes szubkultúrák, speciális érdeklődési körök által megjelentetett magazinokat, elektronikus forrásokat, amelyeknek bibliográfiai feltérképezését a három évvel ezelőtti IFLA-konferencián vetették fel,³ vagy az egyetemek, kutatóintézetek által készített digitális, multimédiás segédletet, videón rögzített előadásokat, bemutatókat.

Ezeknek a felmérését a *Coalition for Networked Information* igazgatója, *Clifford Lynch* kezdeményezte 2000 októberében. Ez utóbbi példa arra is, hogy a hagyományosan szövegalapúnak értelmezett szürke irodalom fogalma képi és hanginformációkat is magába foglalhat. Szürke irodalom helyett akár szürke információnak is nevezhetjük azokat a numerikus adatokat, adatbázisokat, amelyek a természettudományos kutatásokhoz elengedhetetlenek, használatukhoz különleges felszerelés szükséges, s amelyek elérése egy kívülálló számára rendkívül nehéz lenne.

Tartalmuk és közlőik szándéka szerint is változatos a kép. Latin-Amerikában sokszor szürke irodalomként publikálnak olyan műveket, amelyeket a cenzúra nem engedélyezett. Ez a fajta szürke irodalom a mi fogalmaink szerint a szamizdat szerepét tölti be. Fontos tudományos eredmények, így például a régészeti kutatások részletes jegyzőkönyvei csak szürke irodalomként jelennek meg. A Világbank pedig – miután bevezette új információs szabályzatát – gyakorlatilag új szürke műfajt teremtett az ún. *PID*-ek, *Project Information Documents* kiadásával – vagyis honlapjukon közzéteszik az általuk finanszírozott projektek részletes dokumentációját.

Szürke műfajok nem csak keletkezhetnek. Néhány klasszikus formát, mint például a doktori disszertációkat vagy a szabadalmakat többen nem tekintik már a szürke irodalomhoz tartozónak, mivel az adatbázisok segítségével könnyen kereshetővé és elérhetővé váltak. Ezek feldolgozottsága az Egyesült Államokban gyakorlatilag teljesnek tekinthető. Az Egyesült Államokban 1992 óta törvény írja elő a kormány által finanszírozott projektek dokumentálását. Ezek a tudományos-technikai beszámolók elérhetők a *Nemzeti Technikai Információs Szolgálat (NTIS)* adatbázisán keresztül, így ezeket sem sorolják már a szürke irodalomhoz.¹

Egy öt évvel ezelőtt készült egyedülálló, országos felmérésben *Daniela Luzi* az olasz tudományos és kutatóintézetek webszervereit vizsgálta a rajtuk kö-

zölt és hivatkozott szürke irodalom szempontjából.⁴ Az intézmények között szerepeltek egyetemek, kutatóintézetek, oktatási központok, alapítványok és konzorciumok; 41% volt az üzleti és magánszféra által működtetett tudományos intézetek aránya. Kevés kivétellel szinte valamennyi intézet bőséges információt közölt céljairól, szervezeti felépítéséről, tudományos tevékenységéről, leírták az intézet projekteit, nemzetközi kapcsolatrendszerét, linkekkel az azonos szakterületen működő intézetek honlapjaihoz. (Meggjegyzendő, hogy az intézetek saját belső gyűjteményüktől eltekintve ritkán hivatkoztak külső könyvtári forrásokra.) A szervereken közzétett anyagokat rendszeresen frissítették és változtatták, ezek nyomtatásban többnyire nem jelentek meg. Az intézetek 61%-a közölt vagy hivatkozott az általa készített szürke irodalomra és forrásokra.

A felmérés kiterjedt arra is, hogy a szürke irodalom műfajonként milyen arányban jelent meg a webszervereken. A technikai beszámolók 42%-kal, a konferencia-előadások 24%-kal szerepeltek, míg a periodikák 15, a szabadalmak és preprintek pedig 3-3%-ot tettek ki. A szerző egy új szürke műfajt, az ún. technikai dokumentációt is elkülönített, amely több dokumentumtípus jellemzőit egyesíti magában: összehasonlító elemzést, projektbeszámolót, megvalósíthatósági tanulmányt. Ezek a technikai dokumentációk általában bibliográfiai referenciákat is tartalmaztak, valamennyit teljes szövegében közölték, s a szervereken közzétett tudományos szürke irodalom 14%-át jelentették.

Általános tendencia volt, hogy a szürke irodalom ezeken a szervereken a hagyományos szakirodalommal együtt jelent meg. Jellemző, hogy a hivatkozott nemzetközi konferenciák előadásainak 60%-a nem jelent meg nyomtatásban, ezek csak elektronikus formában voltak elérhetők. Valószínű, hogy az adatgyűjtés óta eltelt öt évben ez az arány tovább tolódott a digitális publikációk javára. A vizsgálatban nem szerepeltek azok a zárt vitafórumok, ame-

lyek csak egy szűk csoport számára hozzáférhetőek.

Kis kitérőt teszünk a tudományos publikálás és kommunikáció területére, hogy megértsük, miért került az elektronikus szürke irodalom az érdeklődés központjába. Szakmai közhely, hogy a tudományos-technikai folyóiratok árrobbanását nem tudják követni a könyvtárak. A jó esetben szinten maradó költségvetésük egyre kevesebb folyóirat előfizetésére elegendő. A kialakult helyzet korlátozza a tudományos eredményekhez való hozzáférést és veszélyezteti a tudományos fejlődést. Kimutatták ugyanakkor, hogy (szakterületenként változóan) a kutatók egyre kevesebb időt szánnak könyvek és folyóiratok olvasására, egyre inkább az elektronikusan elérhető információkra támaszkodnak.

A tudományos-technikai szakirodalom megjelenítése óriási üzletet jelent a gyakorlatilag monopolhelyzetben lévő nagy kiadóknak. Egy konkrét példa: az Elsevier kiadó eladta a népszerű magazint megjelentető részlegét, hogy a tudományos-technikai folyóiratokra koncentrálhasson. Adataik szerint ugyanis 938 millió dolláros forgalom mellett ez a tevékenységük 378 millió dollár nyereséget jelentett az 1998-as évben.⁵ Nem csoda, hogy egyre nagyobb az igény az alternatív megoldásokra, az elektronikus publikálás kínálta lehetőségekre. Több szakértő úgy véli, hogy a tudományos szürke irodalom egyfajta megoldást jelenthet.

Az akadémiai intézetek a szürke kiadványokat vagy ingyen teszik közzé, vagy az árak kialakításakor inkább tudományos, mint gazdasági szempontokat vesznek figyelembe. A wisconsini egyetem tavalyi felmérése szerint, amelyet a fizikai, gazdasági és neurológiai kiadványok körében végeztek, még azok az intézetek is olcsóbban kínálták publikációikat, amelyek egyébként a profitorientált kiadók árpolitikáját követték.⁶ Gyakori, hogy egy tudományos intézet kiadványát megvásárolja egy kiadó, amely kontrollálni akarja az adott szakterületet; első lépésként általában árat emelnek.

A nem profitorientált tudományos műhelyek nehezen veszik fel a versenyt a nagy kiadókkal, ezért egymással és a tudományos könyvtárakkal szövetségre lépve próbálnak konkurenciát teremteni nekik. Két kezdeményezést emelnék ki ezek közül. Az egyik a stanfordi egyetemi könyvtár szervezésében létrejött *High Wire*, a másik a *SPARC (Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition)*, amelyet 1998-ben alapított az Amerikai Tudományos Könyvtárak Szövetsége.

A résztvevő könyvtárak a gyarapításra fordítható keretüket a kutatóintézetek, tudományos társaságok által kiadott, szakmailag magas színvonalú, elismert kiadványokra költik. Kiadói oldalról olyan partnerei vannak, mint a *BioOne*, amely több tucat non-profit egyesületet és kutatóintézetet tömörít a biológia, ökológia és a környezetvédelem területén. A rendszer hosszú távon is megbízhatóan működik mindkét fél számára; pénzügyileg előnyös és kiszámítható, gondoskodik az elektronikus források archiválásáról, és széles közönséghez közvetíti a kutatási eredményeket. Egy 2000. májusi adat szerint eddig 180 könyvtár csatlakozott a SPARC-hoz. Mivel ezeknek a szövetségeknek kifejezett célja, hogy nyomtatott és elektronikus kiadványaik minél könnyebben, minél szélesebb körhöz jussanak el önköltséghez közeli áron, ezért ezek kikerülnek a klasszikusan értelmezett szürke irodalom köréből. A kormányzat által kiadott szürke irodalom közpénzből készül és többnyire ingyenes. A nyolcvanas évek végén az amerikai kormányzati szervek megpróbálták a kiadványok önköltségi árát megfizettetni a felhasználókkal, de a kísérlet kudarcba fulladt, részben alkotmányos megfontolásból (a közérdekű információkhoz való szabad hozzáférés elve miatt). A kormányzati és közigazgatási szervek által közzétett szürke irodalom egyre nagyobb hányada jelenik meg az interneten szabad felhasználásra, szerzői jog által nem korlátozottan. Ezt a folyamatot az európai uniós ajánlások is támogatják.

A szerzői jogok alkalmazása csak részben múlik a törvényi előírásokon, a szürke irodalom esetében pedig még erőteljesebben befolyásolja a gyakorlatot a létrehozók szándéka, a felhasználók elvárása, az adott ország kultúrája és hagyományai. Amíg a szürke irodalmat csak szűk körben, célzottan terjesztették, és nem tulajdonítottak nagyobb gazdasági értéket neki, a szerzői jog problémája fel sem merült; a kiadványokat többnyire automatikusan szabadon felhasználhatónak tekintették. Más esetekben a szerzők kifejezett szándéka volt, hogy korlátozás nélkül, minél szélesebb körben terjesszék műveiket, pl. a politikai röplapokat, propagandaanyagokat.

Az utóbbi években két folyamatot lehet megfigyelni a szürke irodalomra is vonatkozó szerzői joggal kapcsolatban. Egyrészt a törvényi védettséget kiterjesztették a kéziratos művekre is. Az egyesült államokbeli szabályozás értelmében 1988, a berni konvencióhoz való csatlakozás óta már nem szükséges a copyright-közleményt feltüntetni a kiadványon és regisztráltatni ahhoz, hogy jogilag védett legyen. Az új törvény nemcsak a nyomtatásban megjelent, hanem a kiadatlan műveket is védi, így akár személyes iratot, levelet, vagy egy cikk kéziratos vázlatát is, amennyiben a mű viszonylag állandó formában létezik. Az intézményi vagy ismeretlen szerzőségű művek védettségét ugyanakkor a keletkezéstől számított 95 évre terjesztette ki.

Az elektronikus publikációkra vonatkozó szerzői jognak egyensúlyt kellene teremtenie a szerzők és kiadók jogai, illetve az információhoz való hozzáférés joga között. Az eddigi szabályozás azonban na-

gyon leszűkítette a szabad felhasználás eseteit. Tény viszont, hogy a szürke irodalom előállítói a legritkább esetben élnek törvény adta jogaikkal, mivel céljuk általában nem a profitszerzés, hanem a gyors információcsere és a tájékoztatás.

Jegyzetek

1. CARROLL, Bonnie C.; – COTTER, Gladys A.: A new generation of grey literature: the impact of advanced information technologies. In: *Publishing Research Quarterly*, vol. 13. Summer, 1997. no. 2, p. 10.
2. FARACE, Dominic J.: Rise of the phoenix. A review of new forms and exploitations of grey literature. In: *Publishing Research Quarterly*, vol. 13. Summer, 1997. no. 2. pp. 69–77.
3. HART, Chris; – SHOOLBRED, Michael; – BUTCHER, David: The bibliographical structure of fan information. In: 64th IFLA General Conference, August, 16–21, 1998. <http://www.ifla.org/IV/ifla64/020-123e.htm>
4. LUZI, Daniela: The Internet as a new distribution channel of scientific grey literature: the case of Italian www servers. In: *Publishing Research Quarterly*, vol. 13. Summer, 1997. no. 2, p. 33.
5. BLAAIJ, Cees A. T. de: Intellectual property on the move. Some observations on author's rights, grey literature, publishers and last but not least access to information in a cyberian age. In: *New Frontiers in Grey Literature. Fourth International Conference on Grey Literature. Kellogg Conference Center, Washington D.C., 4-5 October 1999. Amsterdam: GreyNet, 2000. pp. 143–155.*
6. JOHNSON, Richard K.: A question of access: SPARC, BioOne, and Society-Driven Electronic Publishing. In: *D-Lib Magazine*, vol. 6. May, 2000. no. 5. <http://www.dlib.org/dlib/may00/johnson/05johnson.html>